

Таш'ян Р.І.

к.ю.н., доцент,

доцент кафедри цивільного права № 1

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗМЕЖУВАННЯ НЕДІЙСНИХ ТА УМОВНИХ ПРАВОЧИНІВ

У науці цивільного права можна виділити декілька видів правочинів, які не створюють належного правового ефекту, тобто правових наслідків, на які вони розраховані. Крім недійсних, до таких належать правочини з умовою. Як відомо, такі правочини поділяються на правочини з відкладальною та скасувальною умовами. У цьому дослідженні для нас становлять інтерес умовні правочини у стані, коли вони повною мірою не створюють правових наслідків, тобто: а) правочини до настання відкладальної умови; б) правочини після настання скасувальної умови з ретроактивною дією. Недійсні правочини та зазначені умовні правочини об'єднує те, що, по-перше, вони не створюють усіх характерних для дійсного правочину правових наслідків, по-друге, можуть створювати інші (специфічні) правові наслідки.

Стан чи правовий зв'язок сторін умовного правочину до настання відкладальної умови іменують по-різному: стан підвішеності (рос. «подвешенность»), пов'язаності, очікування, нерішучий або невирішений стан, обов'язок сторін підкоритися дії правочину [1, с. 256], «надія на настання» або «очікування» його наслідків [2, с. 14]. Також є прихильники заперечування будь-якого зв'язку між сторонами до настання такої обставини. Однак усі ці терміни є досить загальними і аморфними, тому потребують пояснень.

Усі наявні в літературі точки зору щодо юридичного значення правочину до настання відкладальної умови можна об'єднати у дві групи:

1. До настання відкладальної умови правочину немає або він не створює жодних правових наслідків. 1) *Quod pendet, non est pro eo, quasi sit* (те, що підвішено, не вважається існуючим). У римському праві контракти не могли бути примусово виконаними, а помилкове виконання підлягало поверненню за *condictio indebiti*. Д.І. Мейер з цього приводу зазначав, що правовідношення змінюється лише з настання умови, а тому до його настання правочину нема [3, с. 192]. До цієї ж групи слід віднести позицію Д.О. Тузова, що суспензивно-умовний правочин до настання умови не створює правового ефекту, а отже, є недійсним [4, с. 15–16] (з урахуванням особливого розуміння недійсності Д.О. Тузовим). На думку М.В. Телюкіної, будь-яке відхилення від умов правочину допускається, доки не настала умова: сторони у своїх діях можуть (але не повинні) виходити з того, що у будь-який момент у них можуть настати обов'язки, тому укладення правочину під відкладальною умовою будь-яких прав та обов'язків не породжує [5, с. 34].

2. Правочин існує, створює правові наслідки, але не всі. Цю позицію за всієї різноманітності підходів можна охарактеризувати як визнання існування між сторонами правочину правовідношення, але не остаточного чи не завершеного у своїй динаміці. *Spes debitum iği* (очікування того, що зобов'язання стане повною мірою існуючим). Таке очікування, звичайно, не можна порівняти із зобов'язанням як таким, однак участь у зобов'язанні вже вважалася частиною майна сторін, а це

означало, що в разі смерті воно могло стати частиною спадкової маси. З цього приводу В.І. Синайський зазначав, що умовний правочин, за висловом римських юристів, «як би висить у повітрі» [6; с. 31]. К.П. Побєдоносцев підкреслював, що до настання умов право за договором уже існує і не підлягає змінам; у цьому стані між сторонами існує юридичний зв'язок без прямого здійснення, практична дія якого виражається у взаємному обов'язковому відношенні сторін з предмета очікуваного виконання. Сторони не вправі вчиняти дій зі зміни, збільшення або зменшення його значення [2, с. 15].

До цієї ж групи належить бачення, що між сторонами має місце правовідношення особливого роду (*sui generis*). Схожою є точка зору, що до настання відкладальної умови є хоча й умовне, але зобов'язання, а настання умови призводить лише до його дозрівання (як і у разі настання строку). В англійській правовій доктрині право очікування, яке існує до настання відкладальної умови, розглядається як обмежене речове право за правом справедливості [7, с. 17].

Д.Д. Грімм зазначав, що умовний правочин як вольовий акт існує і вважається дійсним з моменту його вчинення, а у залежність від настання умови поставлені лише його правові наслідки [8, с. 154]. Є.О. Крашенінніков зазначає, що правочин є юридичним фактом, існування якого не залежить від майбутньої обставини; такий факт або існує або не існує, отже, не може бути умовно існуючим або умовно неіснуючим [9, с. 17]. А.Г. Карапетов наголошував з приводу наслідків вчинення такого правочину: жодна зі сторін не має права відмовитися від правочину, а також є наслідки недобросовісної поведінки сторони, яка сприяла чи перешкоджала настанню обставини [10, с. 105–106].

У німецькому цивільному праві також визнається попередня дія умовного правочину (*Vorwirkung*). Ф. Ієрінг порівнював стан правочину у період невирішеності зі станом зачатого, однак не народженого спадко-

ємця. Загальним результатом вчинення умовного правочину є пов'язаність волі сторін. Для учасників правочину це означає неможливість в односторонньому порядку відкликати своє волевиявлення.

Для нікчемних правочинів теж характерне, що з моменту вчинення вони не створюють правових наслідків, крім тих, що пов'язані з їх недійсністю (ч. 1 ст. 216 ЦК України).

Разом із тим відсутня єдина позиція стосовно природи прав до настання відкладальної умови. Також слід наголосити, що наукові школи різних країн розглядають це питання по-різному. Наприклад, у праві Франції право сторони правочину до настання відкладальної умови розглядають як: 1) не до кінця сформоване суб'єктивне право, зачаток права (*germe de droit*) або 2) явище *sui generis*. Відповідно до теорії Рене Демога (*René Demogue*) будь-який юридичний акт, в якому відсутній один з істотних елементів, тим не менш, існує, але не тягне за собою наслідків, властивих звичайному акту. Право, яке виникає з такого «неповноцінного» акта, він назвав евентуальним правом (*droit eventuel*), яке являє собою «зачаток права» (*germe de droit*) і не створює зобов'язального зв'язку між сторонами. За Р. Демогом, суб'єктивне право розвивається таким чином: очікування права (*expectative*) => евентуальне право => повноцінне право (яке може бути і умовним). Нині у французькій доктрині в тій чи іншій варіації поширена позиція, що умовне зобов'язання до настання відкладальної умови (т.зв. стан «*pendente conditione*») – це різновид евентуального права. Відповідно до оригінальної концепції Матіаса Латини (*Mathias Latina*) об'єктом умови є не зобов'язання, а договірні норми самі по собі. До настання відкладальної умови сторони перебувають у стані пов'язаності загальними договірними нормами [11, с. 5].

У німецькій доктрині також визнається, що умовний правочин створює правові наслідки з моменту укладення. «Актив» умовно уповноваженої особи прийнято характеризувати як «очікування права» або

«очікуване право» (Anwartschaftsrecht), яке є похідним від умовного правочину, вважається переважно особливим (обмеженим) речовим правом або (рідше) ступенем придбання повного речового права. Разом із тим така характеристика корениться в нормах позитивного права, яке передбачає недійсність (у разі настання умови) будь-якого подальшого розпорядження предметом у період очікування настання умови тією мірою, в якій воно перешкоджає або заважає настанню наслідків, поставлених у залежність від умови (абз. 1 § 161 ГГУ), а тому не може претендувати на універсальне для всіх правопорядків значення [1, с. 291–292].

Не важко помітити, що, попри різноманітність підходів до розуміння ефекту умовного правочину до настання відкладальної умови, головне питання полягає у тому, що вважати існуванням правочину і чи допустиме твердження, що правочин може існувати, але не створювати правові наслідки. Слід зазначити, що в разі позитивної відповіді на це питання відбувається розширення (можна сказати, розмиття) поняття правового зв'язку, тобто воно вже не є тотожним взаємним правам та обов'язкам учасників правочину, а значно більшим за обсягом. І саме відповідь на це питання є ключовою у розумінні як природи умовних правочинів у період «підвішеності» (відсутності правового ефекту), так і недійсних правочинів (нікчемних, а також оспорюваних після визнання їх недійсними).

Відносини учасників умовного правочину можна пояснити за допомогою категорії юридичного (фактичного) складу. Досліджуючи питання про правові наслідки, І.Б. Новицький вказував, що у разі умовного правочину до настання умови є неповний фактичний склад, сила якого полягає в наявності «зав'язки юридичних відносин», внаслідок якої жодна зі сторін не може відступитися від дійсного договору, позбавити його значення [12, с. 229]. О.А. Красавчиков, розвиваючи цю думку, вбачав у момент вчинення умовного правочину виникнення допоміжного

правовідношення (зобов'язання), змістом якого є обов'язки сторін не перешкоджати і не сприяти настанню умови [13, с. 110]. Цей погляд на правову кваліфікацію «нерішучого стану» («нерешительного состояния») підтриманий також В.Б. Ісаковим, який на основі ідеї про проміжні наслідки незавершеного фактичного складу пропонує наявний між сторонами суспензивно-умовного правочину зв'язок іменувати попереднім організаційним станом; його змістом є обов'язок обох сторін не перешкоджати і не сприяти настанню умови, якій кореспондує суб'єктивне право, що носить наглядний характер і захищається фікцією настання наслідків, протилежних меті недобросовісної поведінки однієї зі сторін правочину [14, с. 105–110].

Відсутність обов'язкових елементів юридичного складу не є підставою недійсності правочину; це може потягти визнання правочину неукладеним.

У сучасних вітчизняних дослідженнях пропонується зміст правового зв'язку учасників умовного правочину характеризувати як «правоутворююче повноваження» з кореспондуючим йому «обов'язком бездії», що є елементом запропонованого О.А. Красавчиковим «допоміжного правовідношення».

За аналогією з цим правомочність на оспорення правочину можна назвати правоскасувальною, від якої можна відмовитися шляхом вчинення дій з визнання правочину.

Важливою відмінністю між недійсними правочинами та під умовою є те, що останні створюють деякі «нормальні» для такого правочину правові наслідки: включення прав за цим правочином до спадкової маси, можливість заміни учасника правочину, неможливість односторонньої відмови від правочину.

Наслідки ж недійсних правочинів є нетиповими для правочинів дійсних – повернення виконаного за правочином, відшкодування збитків, моральної шкоди тощо.

Розглянемо більш детально питання правових наслідків, які може створити такий умовний правочин.

Ю.С. Гамбаров зазначав, що правові наслідки, що мають на увазі сторонами умовного правочину, набувають юридичного значення тільки після настання умови. Разом із тим ним було виділено низку практичних наслідків, які не дозволяють говорити як про відсутність самого правочину до настання умови, так і про відсутність будь-яких відносин між сторонами. Так, якщо між сторонами укладено договір під умовою, то односторонній вихід з нього неможливий тільки на тій підставі, що він є умовним. Умовно зобов'язаній особі заборонено недобросовісно перешкоджати або сприяти.

Іншим проявом пов'язаності умовно зобов'язаної особи і, відповідно, захисту умовно уповноваженої особи Ю.С. Гамбаров бачив введення умовного правочину до складу майна умовно уповноваженої особи. Звідси випливають можливість передачі, відчуження, застави, передачі у спадок, пред'явлення у суді позову про визнання умовного права, вимога про забезпечення заставою, поручительством, депозитом, арештом майна боржника, надходження цього майнового права в конкурс. Однак навіть за цих обставин умовне право не можна вважати таким, що виникло [15, с. 18].

У французькій доктрині виділяють такі правові наслідки: до відносин сторін застосовується закон, який діяв під час укладення договору, а також допускається правонаступництво у відносинах сторін. Також можуть застосовуватися заходи забезпечення зобов'язання, можливе включення прав до кредиторської маси у разі банкрутства іншої сторони. Можливим є судовий захист прав умовного набувача, який, однак, не може перешкоджати переданню речі в оренду чи іпотеку, оскільки власником залишається умовний продавець [11, с. 6].

Певною мірою схожими на недійсні правочини є *правочини зі скасувальною умовою*, які мають ретроспективну (тобто зворотню дію). Слід зазначити, що можливість вчинення таких правочинів визнається не всіма науковцями, оскільки надання зворотної дії таким правочинам справді може зашкодити

цивільному обороту. Однак останнім часом кількість прихильників умовних правочинів зі зворотною дією зростає. Така точка зору ґрунтується перш за все на досвіді країн континентальної правової системи (наприклад, ст. 1184 ЦК Франції прямо закріплює можливість ретроспективної дії скасувальної умови) та досвід деяких європейських країн – Італії, Іспанії, Португалії тощо [16, с. 8]. Така конструкція схожа на оспорювані правочини до визнання їх судом недійсними. Зазначений правовий підхід означає, що відносини сторін вважаються такими, що вони нібито не існували, що є дуже схожим на недійсність правочинів. В оспорюваному правочині (до визнання його недійсним) сторони також перебувають у певному стані підвишеності, очікування можливості оспорення. Такий стан певною мірою схожий на стан сторін правочину зі скасувальною умовою до її настання. Однак цей стан викликаний не домовленістю сторін, а наявністю певної вади правочину. Перш за все це стосується обставин, які виникли з вини цієї особи.

У французькому праві принцип зворотної дії є ключовим у розумінні кваліфікації підвишеного стану, позаяк дозволяє обґрунтувати можливість правонаступництва щодо умовних прав, пріоритет застави, встановленої під умовою, і інші практичні властивості умовного зобов'язання. У сучасному праві Франції нікчемність *ipso iure* розпоряджень у період підвишеного стану розглядається не тільки як основний випадок застосування положення про ретроактивності умови, але і як його вагоме практичне обґрунтування.

На прикладі правових зв'язків, що виникають у тому числі в результаті вчинення суспензивно-умовних правочинів, А.Г. Певзнер встановив, що «правовий зв'язок між учасниками таких конкретно суспільних відносин не обмежується виключно закріпленням його шляхом надання суб'єктивних прав одним і покладання обов'язків на інших». Таким чином, наслідком вчинення правочину під відкладальною умовою є суспільні від-

носини, правовий зв'язок, що не є водночас правовідносинами в традиційному розумінні [17, с. 13–16].

Л. Еннекцерус вважав, що право очікування, будучи стадією розвитку суб'єктивного права, саме є суб'єктивним правом. Воно належить до категорії прав на правоперетворення, які вчений виділяв нарівні з правами панування (право впливати на об'єкт або виключати сторонній на нього вплив) і домаганнями (право вимагати від певної особи дії або утримання від дії). Правоперетворюючі права Л. Еннекцерус визначав як «правову владу, через яку зміна права, тобто встановлення, припинення або зміна суб'єктивних прав, може бути здійснена або нами (самими), або настає в наших інтересах навіть поза нашою волею» [18, с. 246–247]. Правоперетворюючі права Л. Еннекцеруса схожі на правоперетворюючі права (Gestaltungsrechte) Е. Зеккеля – суб'єктивні права, «змістом яких

є можливість встановити (перетворити) конкретне юридичне відношення за допомогою одностороннього правочину» [19, с. 253]. У сучасній літературі такого роду права прийнято позначати терміном «секундарні права», що запропонований іншим класиком німецької цивілістики А. фон Туром, як родовим стосовно Gestaltungsrechte.

Зазначене дозволяє дійти таких **висновків**. Недійсні та умовні правочини об'єднує відсутність «повного обсягу» правових наслідків, які створюються такими правочинами. Спільною є також наявність певного стану «підвішеності», протягом якого сторона або обидві сторони правочину чекають на настання юридичного факту – певної обставини (для умовних правочинів) або оспорення (для правочинів оспорюваних). Водночас такі правочини мають велику кількість відмітних рис, насамперед стосовно правових наслідків, які вони здатні створити.

Анотація

У статті розглядається питання співвідношення недійсних та умовних правочинів. Особлива увага приділена умовним правочинам з відкладальною умовою до настання такої, а також умовним правочинам зі скасувальною умовою з ретроактивною дією. Автор аналізує наявні в літературі точки зору щодо юридичного значення правочину до настання відкладальної умови й об'єднує їх у дві групи: 1) до настання відкладальної умови правочину немає або він не створює жодних правових наслідків; 2) правочин існує, створює правові наслідки, але не всі. До цієї ж групи належить бачення, що між сторонами має місце правовідношення особливого роду (sui generis). Схожою є точка зору, що до настання відкладальної умови є хоча й умовне, але зобов'язання, а настання умови призводить лише до його дозрівання (як і у разі настання строку). Схожою рисою нікчемних правочинів є те, що вони з моменту вчинення також не створюють правових наслідків, крім тих, що пов'язані з їх недійсністю. Автор досліджує відносини учасників умовного правочину з точки зору вчення про юридичний (фактичний) склад, один з елементів якого відсутній. Також зазначається, що відсутність обов'язкових елементів юридичного складу не є підставою недійсності правочину; це може потягти визнання правочину неукладеним. Автор пропонує розглядати правомочність на оспорення правочину як правоскасувальну, від якої можна відмовитися шляхом вчинення дій з визнання правочину. Окрема увага приділена дослідженню правочинів зі скасувальною умовою, які мають ретроспективну (тобто зворотну дію). Точка зору щодо можливості вчинення таких правочинів ґрунтується перш за все на досвіді країн континентальної правової системи. В оспорюваному правочині (до визнання його недійсним) сторони також перебувають у певному стані підвішеності, очікування можливості оспорення. Такий стан певною мірою схожий на стан сторін правочину зі скасувальною умовою до її настання.

Ключові слова: недійсні правочини, оспорювані правочини, нікчемні правочини, правочини з відкладальною умовою, правочини зі скасувальною умовою, ретроактивна дія правочинів.

Tashian R.I. The issues of the distinction of invalid and conditional transactions

Summary

The article considers the question of the ratio of invalid and conditional transactions. Particular attention is paid to conditional transactions with a suspensive condition before the occurrence of such, as well as conditional transactions with a cancellation condition with retroactive effect. The author analyzes the views available in the literature on the legal significance of the transaction before the appearance of suspensive condition and combines them into two groups: 1) before the appearance of such condition there is no transaction or it does not create any legal consequences; 2) the transaction exists, creates legal consequences, but not all. The same group includes the view that there is a legal relationship of a special kind (*sui generis*) between the parties. There is a similar view that before a deferral condition occurs, there is a conditional obligation, and the condition only leads to its maturity (as in the case of a term). A similar feature of insignificant transactions is that from the moment they are committed, they also do not create legal consequences, except for those related to their invalidity. The author explores the relationship of participants in a conditional transaction in terms of the doctrine of legal (actual) composition, one of the elements of which is missing. It is also noted that the absence of mandatory elements of the legal structure is not a ground for invalidity of the transaction; this may entail recognizing the transaction as unconcluded. The author proposes to consider the right to challenge the transaction as a revocable, which can be waived by taking action to recognize the transaction. Particular attention is paid to the study of transactions with cancellation condition, which have a retrospective (i.e. reverse effect). The point of view on the possibility of concluding such transactions is based primarily on the experience of the countries of the continental legal system. In the disputed transaction (until it is declared invalid) the parties are also in a certain condition of suspension, waiting for the possibility of challenge. This condition is to some extent similar to the condition of the parties to the transaction with the cancellation condition before its occurrence.

Key words: invalid transactions, disputed transactions, insignificant transactions, transactions with a suspensive condition, transactions with a cancellation condition, retroactive effect of transactions.

Список використаних джерел:

1. Громов С.А. Спорные аспекты учения об условных сделках. *Сделки: проблемы теории и практики* : сб. ст. / Рук. авт. кол. и отв. ред. М.А. Рожкова. Москва, 2008. С. 255–297.
2. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Ч. 3: Договоры и обязательства. Москва : Статут, 2003. 639 с.
3. Мейер Д.И. Русское гражданское право. В 2 ч. Ч. 1. Москва : Статут, 1997. 290 с.
4. Тузов Д.О. Ничтожность и оспоримость юридической сделки: пандектное учение и современное право. Москва : Статут, 2006. 204 с.
5. Телюкина М.В. Понятие сделки: теоретический и практический аспекты. *Адвокат*. 2002. № 8. С. 21–35.
6. Синайский В.И. Русское гражданское право. Киев : Тип. А.М. Пономарева п.у. И.И. Врублевского. 1912. 427 с.
7. Останина Е.А. Сделки с отлагательным и отменительным условием как основание приобретения вещного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2007. 30 с.
8. Grimm Д.Д. Лекции по догме римского права. Москва : Зерцало, 2003. 385 с.
9. Крашенинников Е.А. Условие в сделке: понятие, виды, допустимость. *Очерки по торговому праву* : сб. науч. тр. Вып. 8. Ярославль : Изд-во Яросл. ун-та, 2001. С. 3-18.
10. Карапетов А.Г. Условные права и обязанности: обзор проблемных вопросов применения ст. 157 и 327 ГК РФ. *Вестник экономического правосудия*. № 6. 2017. С. 71–128. URL: https://m-logos.ru/img/VEP_072017_Karapetov.pdf.

11. Агеев А.В. Основные подходы к проблемам в сфере условий во Франции. URL: https://m-logos.ru/img/tezis_Ageev_20062016.pdf.
12. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Т. 1. Москва : Статут, 2006. 248 с.
13. Красавчиков О.А. Юридические акты в советском гражданском праве. Москва : «Юрид. лит.», 1958, 184 с.
14. Исаков В.Б. Фактический состав в механизме правового регулирования / Науч. ред. С.С. Алексеев. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. 128 с.
15. Гамбаров Ю.С. Гражданское право. Общая часть (лекции, читанные в Московском университете). Москва : Лит. Общ. распр. п. кн., 1897–1898.
16. Карапетов А.Г. Зависимость условия от воли сторон условной сделки в контексте реформы гражданского права. *Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации*. № 7, 2009. С. 28–93. URL: https://www.m-logos.ru/img/file/1382994127_karapetov_a.g._-_uslovnye_sdelki_i_potestativnost.pdf.
17. Певзнер А.Г. Понятие гражданского правоотношения и некоторые вопросы теории субъективных гражданских прав. *Ученые зап. ВЮЗИ*. Вып. 5: *Вопросы гражданского права*. Москва. 1958. С. 3–34.
18. Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права. Т. 1. Полутом 1. 437 с.
19. Зеккель Э. Секундарные права в гражданском праве. *Вестник гражданского права*. 2007. № 2. С. 230–248.